

**KULTURA
SJEĆANJA I
KRITIČKO
PROPITIVANJE
TRADICIJE
MODERNITETA:
VAŽNOST SEDME I
OSME DECENIJE 20.
STOLJEĆA U
BH. KULTURNOJ
HISTORIJI**

Dr. Aida ABADŽIĆ HODŽIĆ

Sažetak

Šezdesete i sedamdesete godine 20. stoljeća u opusu bh. književnika i likovnih umjetnika, ponajprije grafičara, bile su određene pažnjom i interesom za složeno propitivanje odnosa tradicije i suvremenog čime su književna i likovna kretanja u Bosni i Hercegovini postala integralnim dijelom tada suvremene evropske historiografije. Interes za vlastito kulturno naslijeđe rezultirao je u sedmom i osmom desetljeću 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini izuzetnom izdavačkom i izlagačkom aktivnošću, pokretanjem nekih od kapitalnih kulturnih institucija i edicija, oživljavanjem i pokretanjem značajnog broja stručnih časopisa iz oblasti likovnih umjetnosti, književnosti i filma te organiziranjem naučno-istraživačkih projekata i simpozija. Bile su to godine kada se ispivala jedna nova kulturna historija Bosne i Hercegovine koja sasvim izvjesno nije nastajala na marginama regionalnih i evropskih kulturnih tokova već im je, prvi put, pružala nove izazove kritičkog promišljanja.

Šezdesete i sedamdesete godine u opusu bh. književnika i likovnih umjetnika, ponajprije grafičara, bile su određene pažnjom i interesom za složeno propitivanje odnosa tradicije i modernog, za *kulturno trajanje* i *kulturu sjećanja* (Jan Assmann)¹ čime su književna i likovna kretanja u Bosni i Hercegovini sve izvjesnije postajala integralnim dijelom vrlo složenog, ponovnog čitanja historije koje se događalo u tada suvremenoj klimi kritičkog ispitivanja zapadne tradicije. Interes za vlastito kulturno naslijeđe, uz nastojanje da se kritički promisli aktualno stanje u umjetnosti i kulturi i da se kontekstualizira s prilikama u okruženju, rezultirali su u sedmom i osmom desetljeću u Bosni i Hercegovini izuzetnom izdavačkom i izlagačkom aktivnošću, pokretanjem nekih od kapitalnih kulturnih institucija i edicija, oživljavanjem i pokretanjem značajnog broja stručnih časopisa iz oblasti likovnih umjetnosti, književnosti i filma te organiziranjem naučno-istraživačkih projekata i simpozija.

Krajem šezdesetih godina proteklog stoljeća održana je tematska rasprava vodećih kulturnih djelatnika o kulturnom naslijeđu naroda Bosne i Hercegovine² na kojoj je istaknuta uloga i značaj tzv. malih kultura u suvremenoj historiografiji, osobito onih koje su, poput bosanskohercegovačke, “obojene heterogenim izrazima i simbolima na raskršću bizantijsko-islamskog Istoka i romansko-germanskog Zapada.”³ U promišljanju odnosa prema kulturnom naslijeđu, uočeno je da “pristup kulturnom naslijeđu izražava stupanj historijske svijesti jedne nacije”⁴ u kojem osobitu ulogu imaju tragovi naslijeđa u opusima “modernih slikara, pjesnika, urbanista, grafičara i arhitekata koji time žele realizirati svoju želju za kontinuitetom” pri čemu “želja za identitetom postaje ravna želji za dostojanstvom.”⁵

Ovakvo promišljanje vlastite tradicije bilo je sasvim na tragu tada vrlo aktualne rasprave o novom razumijevanju historijskih tokova i uloge historiografije u društvenim kretanjima, a koja je uzburkala evropske intelektualne krugove nakon objavljivanja knjige francuskog povjesničara Fernanda Braudela *Gramatika civilizacija*⁶ 1963. godine. U spomenutoj knjizi Braudel je izložio svoje razumijevanje civilizacija kao “beskonačnih povijesnih kontinuiteta” i među prvim historičarima dvadesetog stoljeća pisao je o “povijesti dugog daha”, pozivajući

na primjenu povijesnog postupka koji bi se mogao usporediti, recimo to Braudelovim riječima, s “dugolinijskom plovidbom po pučini vremena.”⁷ Istražujući povijest civilizacija, Braudel prvo mjesto posvećuje tlu i obrise civilizacija ocrta odnosom prostora i prošlosti, geografije i povijesti, oslušujući kako su se u tom suodnosu oblikovale kolektivne sudbine.⁸ U nastojanju da razumije sadašnjost putem prošlosti, u spoznaji da je svaka civilizacija “izvjesna živuća prošlost”,⁹ Braudel osluškuje ritmove “neprekidnog previranja” civilizacija, osobito u onim periodima kada neka civilizacija oblikuje svoj poseban lik, odnosno kada zadobiva svoja distinktivna i izvorna obilježja koja predstavljaju nesvjesnu i nezamisljivu strukturu jedne civilizacije, kao što su to, na primjer, stavovi o smrti, vjerski osjećaji, odnos prema radu i slično.¹⁰

Nužnost takvog slojevitog pristupa pitanju naslijeđa, u kojem bi se tragalo za znacima *živuće prošlosti* i *povijesti dugog daha*, istaknuta je i u spomenutoj raspravi iz 1969. godine upravo zbog “višestrukosti i hibridnosti kulturne tradicije Bosne i Hercegovine”, a sve s ciljem “otkrivanja i utvrđivanja naučne istine kao dijela zajedničke sudbine.”¹¹ Međutim, spomenuti skup kao i neki od kasnije realiziranih projekata, poput Bosanskohercegovačkog sabora kulture 1974. godine, ukazali su na vrlo složene društveno-političke odnose u kojima je određen broj društvenih i kulturnih djelatnika u Bosni i Hercegovini, unutar tadašnje državne zajednice, pokušavao zacrtati i naučno utemeljiti osobitosti bosanskohercegovačkog kulturnog i društvenog razvoja i samosvojnost i specifičnost kulturnog identiteta naroda koji žive na spomenutom prostoru. U jednom od tekstova iz 1969. godine, pisanim uz raspravu o kulturnom naslijeđu Bosne i Hercegovine, istaknuti su i “razlozi prvenstveno političke prirode koji su to naslijeđe planski i sistematski zataškavali ili su ga razjedinjavali, i samo u iznimnim i u pojedinačnim slučajevima afirmirali, toliko koliko je trebalo potkrijepiti jednu od nacionalističkih teza o pripadnosti nečeg i nekog jednoj od vodećih jugoslavenskih nacija.”¹² Umjesto takvog pristupa, pozivalo se na to da “svaka kulturna sredina insistira na specifičnoj težini svoje baštine, a da sve zajedno zatim traže svoj

7 Braudel, str. 64.

8 Vidjeti, N. Ivić, *Civilizacija gramatike*, predgovor prijevodu Braudelove knjige, str. 12.

9 Braudel, str. 55.

10 Isto, str. 58. Na ovome mjestu Braudel u svojoj knjizi citira Faucaulta i njegovu misao o *granicama* kojima se jedna civilizacija odvaja od onoga što je za nju izvanjsko i kako ta “izdubena praznina” definira jednu civilizaciju jednako kao i njene vrijednosti. Vidjeti, str. 60-61.

11 Palavestra, *Izraz*, br. 12, str. 610.

12 Dizdar, *Izraz*, br. 12, str. 606. Značajno je primijetiti kako je u sarajevskom listu “Oslobođenje” 10.12.1970. na str. 8. bio objavljen doatak pod nazivom *Teza za javnu diskusiju: Idejno-politički zadaci SK u utvrđivanju i realizaciji kulturne politike*, a u kojem se naglašavao “...slobodan razvoj svake nacionalne kulture, isticanje njenih pravih vrijednosti kao dijela ukupnih kulturnih vrijednosti svih naših naroda.” Na istom mjestu također je bilo istaknuto kako su to “kao jedinu ispravnu alternativu istakla i dva naučna simpozija održana u novije vrijeme – o *Jezičkoj toleranciji* i o *Suvremenoj bh. književnosti*”. Vidjeti i: E. Dizdar, *Poruke predaka pred ispitom savremenika* (razgovor s Miodragom Bogičevićem), “Oslobođenje”, Sarajevo, 10.11.1974.

1 U svojoj knjizi *Kulturno pamćenje*, Jan Assmann pojam “kulturnog pamćenja” koristi kao “krovni termin za funkcionalne okvire koji se javljaju pod napomenama *stvaranje tradicije* (ili: *kulturno trajanje*), *odnos prema prošlosti* (ili: *kulturno sjećanje*) i *politički identitet* (odnosno: *politička imaginacija*.” Vidjeti detaljnije u: Jan Assmann, *Kulturno pamćenje*, Vrijeme, Zenica, 2005.

2 Svi tekstovi objavljeni su u tematskom separatu pod naslovom *Zapisi i suočavanja: O kulturnom naslijeđu naroda Bosne i Hercegovine*, u časopisu *Izraz*, br. 12, god. XIII, decembar 1969, str. 597-622.

3 Mak Dizdar, *Marginalije na temu o kulturnom naslijeđu*, *Izraz*, br. 12, str. 600-601.

4 Predrag Palavestra, *Izraz*, br. 12, str. 609.

5 Husejin Tahmišćić, *Suočeni s raznovršnošću*, *Izraz*, br. 12, str. 616.

6 Spomenuta je knjiga prvotno bila zamišljena kao udžbenik završnih razreda francuskih gimnazija, međutim, složenošću svoga pristupa ekonomskim i društvenim problemima suvremenog svijeta, nadmašila je prvotni okvir. Prevedena je na hrvatski jezik pod naslovom *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990.

zajednički imenitelj.¹³ Šezdesete i sedamdesete godine bile su od osobitog značaja za bošnjački (muslimanski) dio stanovništva u Bosni i Hercegovini, osobito kada je riječ o pitanju definiranja njegova nacionalnog identiteta. Od 1961. godine i prvog uvođenja statističke odrednice "Musliman u etničkom smislu", zatim djelovanja grupe intelektualaca u emigraciji koja reaktualizira ideju bošnjaštva,¹⁴ preko šeste baklje izmijenjenog grba SFRJ (1963), pa sve do ustavnih amandmana (1971), odnosno Ustava iz 1974. godine, razvijalo se vrlo složeno tkanje koje je otvorilo pitanje nacionalnog identiteta bošnjačkog naroda.¹⁵

U okviru brojnih skupova, inicijativa, znanstvenih projekata i naučnih rasprava koje su imale za cilj, u toku sedme i osme decenije, osnažiti uvjerenje o zasebnosti bosanskohercegovačke kulturne tradicije i baštine i o utemeljenosti njenog znanstvenog istraživanja i valorizacije u tom novom svjetlu, otvorile su se između ostalog i brojne rasprave o pitanju bosanskog jezika¹⁶, *bosanskog duha* u književnosti¹⁷, historije bosanskohercegovačke književnosti, gostovanja i proporcionalne zastupljenosti bosanskohercegovačkih umjetnika u velikim, kolektivnim izlagačkim projektima.

Istovremeno, na osnaženoj liniji takvog razumijevanja i interpretiranja kulturno-historijskih i društveno-političkih prilika u Bosni i Hercegovini, bošnjački nacionalni korpus nastojao je sve artikulirati odrediti svoje mjesto i ulogu, kroz posebnost ali i potpunu uključenost u sveukupne prilike i "kolektivnu sudbinu" naroda koji obitavaju prostore Bosne i Hercegovine.¹⁸ U pokušaju znanstvenog utemeljenja

13 Dizdar, str. 607.

14 Tezu o bošnjaštvu kao stvarnoj i jedinjoj bosanskomuslimanskoj nacionalnoj identifikaciji prvi put jasno je iznio Adil Zulfikarpašić u članku objavljenom u časopisu *Bosanski pogledi*, septembar-oktobar 1963, Fribourg Švicarska. Dr. Smail Balić na istome tragu objavljuje u Beču deset godina kasnije knjigu *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta*, Beč (vlastita naklada), 1973. (Vidjeti i: Smail Balić, *Kulturni razvitak bh. Muslimana iza rata*, *Bosanski pogledi*, Fribourg, V/1964, str. 5-8.) Detaljnije o društveno-političkim prilikama spomenutog perioda vidjeti u: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1997.

15 Značajno je napomenuti da je u navedenom razdoblju otvoren i Islamski teološki fakultet (1977) čime su bosanski muslimani, u sistemu visokog obrazovanja, dobili i fakultet teološkog studija. Početkom 1970-ih godina pokrenut je, unutar Islamske zajednice, i list *Preporod* koji je, pored vjerskih tema kojima se primarno bavio, tematizirao i pitanja iz društvenog i kulturnog života bosanskih muslimana i bosanskohercegovačkog društva.

16 Spomenimo tek nekoliko tekstova o pitanju bosanskog jezika koji su se javili u tadašnjoj periodici i dnevnim listovima sedamdesetih godina: Asim Peco, *O specifičnosti govora naših muslimana*, *Književnost i jezik*, XVII/1970, 1, 32-39; *Ne može biti govora o nekom posebnom jeziku naših Muslimana*, "Vjesnik", XXXI/1970, 8336 (6. V); *Bosanskohercegovačka varijanta i muslimanska književnost*, "Vjesnik u srijedu", 3.2.1971, 979; A. Peco, *Proučavanje bosansko-hercegovačkog govora*, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1974. Podsjetimo: Institut za jezik otvoren je u Sarajevu 1973. godine i dao je snažan poticaj znanstvenom pristupu u proučavanju bosanskog jezika.

17 Dr. Muhamed Filipović, *Bosanski duh u književnosti – šta je to*, *Život*, br. 3, god. XVI, mart 1967, str. 3-18.

18 U ovom kontekstu možemo podsjetiti na V. Kongres historičara Jugoslavije početkom septembra 1969. godine, prvi znanstveni forum na kojem se nacionalno pitanje Bošnjaka naučno postavilo i na kojem je dr. Avdo Sućeska iznio referat o "historijskim osnovama posebnosti

specifičnosti bosanskohercegovačke kulturne tradicije u jugoslavenskoj zajednici naroda, održan je 1974. godine Bosanskohercegovački sabor kulture uz koji je realiziran i jedan od prvih sveobuhvatnih istraživačko-izložbenih projekata pod nazivom *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1945–1974*. u organizaciji Umjetničke galerije BiH u Sarajevu.¹⁹

Muzejsko-galerijske institucije i izlagački projekti

S ciljem pokretanja znanstveno-istraživačkih projekata kojima bi se istraživala i valorizirala kulturna baština, šezdesetih i sedamdesetih godina otvoren je niz značajnih muzejskih i galerijskih institucija, između ostalih: Muzej književnosti BiH u Sarajevu (1961), ekspozitura Umjetničke galerije BiH u Stocu (1963), Galerija portreta u Tuzli (1964), Muzej grada Zenice (1966), Muzej Jevreja BiH u Sarajevu (1966), Ekspozitura Umjetničke galerije u Mostaru (1969), Samostalna muzejska zbirka u Bijeljini (1970), Umjetnička galerija u Banjoj Luci (1971), Galerija Rizah Štetić u Brčkom (1975). Jedan od najznačajnijih izlagačkih prostora, otvoren u tom periodu, bila je nesumnjivo Gradska galerija Collegium artisticum u Sarajevu u kojoj je prva izložba održana u aprilu 1975. godine, a koja je imala za cilj ponuditi veće izlagačke prostore čiji je nedostatak bio jedan od ključnih argumenata u opravdavanju činjenice neodržavanja velikih gostujućih inozemnih izložbi u Sarajevu. U međunarodnoj afirmaciji bosanskohercegovačke likovne umjetnosti, uz djelovanje Umjetničke galerije BiH u Sarajevu, značajno je bilo i pokretanje *Jesenjeg salona* koji se održavao svake dvije godine u Banjoj Luci (1961), umjetničke kolonije u Počitelju (1965) te djelovanje Galerije jugoslovenskog portreta u Tuzli i ljetne kiparske kolonije u Ostrošcu. Uz redovite godišnje izložbe Umjetničke kolonije u Počitelju, umjetničke izložbe bile su održavane i u okviru drugih kulturnih manifestacija kao što su bili *Jesenji likovni salon*, koji se održavao u okviru Oktobarskih dana kulture u Sarajevu, te *Slovo Gorčina* koje se od 1971. godine održava u spomen na pjesnika Maka Dizdara u blizini jednog od najznačajnijih lokaliteta bosanskog srednjo-

bosansko-hercegovačkih muslimana". Od iznimnog je značenja u smislu afirmacije bošnjačkog nacionalnog i kulturnog identiteta bio referat *Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas* koji je akademik Midhat Begić podnio na Simpoziju o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine održanom u Sarajevu u novembru 1970. godine, a u kojem je pozvao na sastavljanje nove historije književnosti Bosne i Hercegovine koja bi prvi put revalorizirala do tada zanemaranu književnu građu (Midhat Begić, *Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas* (u: *Simpozij o savremenoj književnosti BiH*), Svjetlost, Sarajevo, 1971, str. 77-98). Uslijedila je monografija Muh sina Rizvića o *Beharu* 1971. godine. Iste godine Muhamed Hadžijahić i A. Purivatra sastavljaju *Građu za bibliografiju o nacionalnoj problematici bosanskih Muslimana* (Sarajevo, 1971). Alija Isaković sastavlja 1972. godine prvu antologiju bošnjačke književnosti pod nazivom *Biserje*. Godine 1974. dr. Muhamed Hadžijahić objavio je enciklopedijsku studiju *Od tradicije do identiteta*, o "genezi nacionalnog pitanja bosanskih muslimana". Navedeno prema: M. Čeman, *Bibliografija bošnjačke književnosti*, Sebil, Zagreb, 1994; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 566-567; Mustafa Imamović, *Studija o "kulturnom preporodu" kod Muslimana*, "Gledišta", XII/1971, 11-12, str. 1638-1644.

19 Kao pisani dokument sa spomenutog Sabora objavljena je knjiga *Kultura u SR BiH 1945–1975*, NIŠP Oslobođenje, Sarajevo, 1976.

vjekovlja, nekropoli stećaka u Radimlji kod Stoca.²⁰ Godine 1974. u sarajevskom časopisu "Odjek" bio je objavljen impozantan popis više od pedeset stalnih kulturnih manifestacija koje su se održavale u Bosni i Hercegovini u periodu sedme i osme decenije, od kojih su neke bile značajne i u evropskom kulturnom kontekstu.²¹

Od književnih manifestacija, u spomenutom periodu bili su značajni majski *Sarajevski dani poezije*, međunarodna smotra koja se održava od 1962. godine, *Oktobarski dani kulture* u Sarajevu, majski *Šimićevi susreti* u Drinovcima kod Gruda (od 1964), *Šantićeve večeri poezije* u Mostaru (od 1969), *Kočičev zbor* u Stričićima kod Banje Luke (od 1966), septembarsko *Slovo Gorčina* u Stocu, majski *Kikićevi susreti* u Gradačcu (od 1972), *Trebinjske večeri poezije* (od 1968),²² *Andrićevi dani kulture* (od 1975), *Susreti književne omladine* u Banjoj Luci (od 1969), *Susreti Zija Dizdarević* u Fojnici, Kiseljaku, Visokom, Ljubuškom, Kreševu, Brezi i Busovači (od 1977) te *Višegradska staza* (od 1975).²³

Izdavački projekti, stručni časopisi i periodika, kulturne manifestacije

Kao jedan od ključnih projekata za buduće istraživanje, naučno valoriziranje i objavljivanje građe iz oblasti kulturnog naslijeđa bilo je svakako pokretanje biblioteke *Kulturno naslijeđe BiH* 1963. godine od strane dvije sarajevske izdavačke kuće – „Svjetlost” i „Veselin Masleša”, pri čemu je „Svjetlost” radila na pripremanju i objavljivanju djela iz oblasti književnosti, jezika i kazališta dok je „Veselin Masleša” objavljivao radove iz oblasti arhitekture, historije, historije umjetnosti i društvenih nauka. Spomenimo da je do 1973. godine, biblioteka *Kulturno naslijeđe BiH* objavila čak deset novih naslova iz oblasti likovnih umjetnosti te da je iste godine izdavačka kuća „Svjetlost” dobila nagradu za najuspješniji izdavački projekt u Jugoslaviji.²⁴

Šezdesete i sedamdesete godine u Bosni i Hercegovini obilježio je značajan razvoj izdavačke djelatnosti²⁵

20 Zanimljivo da je iste godine, u ozračju probuđenog zanimanja za proučavanje kulturnog naslijeđa, u Zenici održan simpozij pod nazivom Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura (H. D. *Simpozijum o kulturi srednjovjekovne Bosne*, "Borba", Beograd, 3.10.1971), a spomenuta izložba *Umjetnost na tlu Jugoslavije – od prethistorije do danas*, koja je nakon Pariza 1971. godine postavljena i u Sarajevu, bila je na platou Skenderije popraćena velikom izložbom srednjovjekovnih bosanskih stećaka.

21 Milenko Radošević, *Stvaralačka raznovrsnost*, "Odjek", Sarajevo, 15.12.1974.

22 Veliki broj kulturnih manifestacija koje su se svake godine održavale u području Hercegovine naveo je 70-ih godina na iniciranje održavanja tzv. Hercegovačkih dana kulture na kojima bi se programski ujedinile kulturne priredbe koje su se održavale u regiji. Vidjeti: Č. Krehić, *Hercegovački dani kulture – da ili ne?*, "Vjesnik", Zagreb, 14.11.1973.

23 Vidjeti i u: *Mapa književne baštine Bosne i Hercegovine*, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1989, str. 29-30.

24 Vidjeti u: Miodrag Bogičević, *Izdavačka djelatnost kao dio kulturnog preobražaja*, u: *Kultura u SRBiH 1945–1975*, str. 71-79. i Risto Trifković, *Osvrt na ediciju "Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine" u izdanju Svjetlosti, Život*, 11-12, god. XXIV, knj. XLVIII, novembar – decembar 1975, str. 503-511.

25 Dovoljno je navesti podatak da je 1949. godine ukupno objavljeno 104 naslova, a u vremenu od 1964. do 1973. godine 5.988 naslova knjiga

kao i pokretanje niza vrlo utjecajnih i osmišljenih biblioteka, poput biblioteka IP Veselin Masleša – biblioteke *Logos* koja se bavila djelima iz oblasti domaće i svjetske filozofije, biblioteke Lastavica za književno stvaralaštvo za djecu i omladinu, kao i biblioteka Svjetlosti, *Mladi dani*, *Bambi*. Uz agilne sarajevske izdavačke kuće, „Veselin Masleša”, „Svjetlost”, „NIŠP Oslobođenje”, u spomenutom periodu treba istaći i likovno vrlo kvalitetna, tematski i sadržajno iznimno osmišljena izdanja biblioteke „Prva književna komuna” iz Mostara²⁶ i izdanja *Glasa* iz Banje Luke. Upravo će u izdanju „Svjetlosti” i „Veselina Masleše” šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća izići sabrana djela, zbirke pripovjedaka, zbirke poezije i romani vodećih imena moderne bosanskohercegovačke književnosti kao i neki od ključnih književnih prvjenaca.

Dovoljno je podsjetiti na godinu 1966. i događaj koji se rijetko bilježi i u mnogo razvijenijim evropskim književnim sredinama, a riječ je o pojavi dva izuzetna književna djela: romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića i zbirci poezije Maka Dizdara *Kameni spavač*. Kasim Prohić (1937–1984) zapisao je kako su ta dva djela "učinila takav prijelom u shvaćanju umjetničke vrijednosti književnog teksta, a potom i o predstavi o literaturi kojoj izvorno pripadaju, da ih možemo imenovati kao graničnu liniju od koje jedan put vodi u autentična umjetnička svjedočanstva od šireg kulturnog značaja, a drugi ili u rutinerstvo spisateljskog zanata ili u puki dilantizam i neispisanost književnog rukopisa." "Poslije ovih djela", smatrao je Prohić, "književno stvarati postalo je mnogo teže, ali i – izazovnije."²⁷

U spomenutom periodu objavljena su još neka od temeljnih djela bosanskohercegovačke književnosti druge polovice 20. stoljeća kao što su roman *Bihorci* (1956) Čamila Sijarića, romani Derviša Sušića *Ja, Danilo* (1960), *Danilo u stavu mirno* (1961), *Uhode* (1971), *Hodža strah* (1973) i njegova zbirka pripovjetki *Pobune* (1966); zbirke pjesama Maka Dizdara *Okrutnosti kruga* (1961), *Koljena za Madonu* (1963) i *Ostrva* (1966), pripovjetke Nedžada Ibrišimovića *Kuća zatvorenih vrata* (1964), almanah mladih bosanskohercegovačkih pjesnika *Sudbonosni dječaci* (1966, ur. Abdulah Sidran, Duško Trifunović, Milenko Radošević), romani Nedžada Ibrišimovića – *Ugursuz* (1968) i *Karabeg* (1971), *Soneti* Skendera Kulenovića (1968), roman *Tvrđava* Meše Selimovića (1970), zbirka lirike Šahbaza Abdulaha Sidrana (1970), izbor bh. putopisa *Hodoljublja*, (1971, ur. Alija Isaković), *Talhe* Irfana Horozovića (1972), *Pisma iz Azije* Zuke Džumhura (1974), *Larva* Bisere Alikadić (1974), zbirka proza Alije Isakovića *Taj čovjek* (1975), roman *Ponornica* Skendera Kulenovića (1977), *Izabrane pjesme* Nikole Šopa (1978). Vrijeme je to u kojem bosanskohercegovački autori primaju značajna priznanja

i drugih publikacija s ukupnim tiražom od 51.467.000 primjeraka. *Isto*, str. 73.

26 Književna komuna iz Mostara osvojila je čak četiri prve nagrade na 18. međunarodnom sajmu knjiga u Beogradu 1973. godine. *Isto*, str. 76.

27 Kasim Prohić, *Meša Selimović*, u: Bošnjačka književnost u književnoj kritici, Novija književnost, knjiga IV – proza (ur. Enes Duraković), Alef, Sarajevo, 1998, str. 390.

za svoj književni opus²⁸ od kojih je, svakako, od iznimne važnosti Nobelova nagrada koja je Ivi Andriću bila dodijeljena 1961. godine, a kojom simbolički započinje ovaj blistav period bosanskohercegovačkog kulturnog uzleta.

Pokretanje edicije *Kulturna baština BiH* kao i poticanje istraživanja i objavljivanja dotada nedovoljno poznatih ili neistraženih djela književne i rukopisne građe od većih sarajevskih izdavačkih kuća, rezultiralo je iznimnim brojem novih naslova iz historije bosanskohercegovačke (ponajviše bošnjačke) književnosti i umjetnosti, a što će, kao logičnu posljedicu, imati niz novih studija iz oblasti književne teorije, kritike i historiografije, na tragu spomenute Braudelove misli o *historiji dugog daha* koja je u Bosni i Hercegovini u potpunosti zaživjela početkom sedme decenije. Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća održan je niz vrlo značajnih naučnih skupova na kojima su se prvi put interpretirali i vrednovali određeni autori bosanskohercegovačke kulturne tradicije i određeni segmenti kulturnog naslijeđa koji su do tada sasvim neosnovano bili izostavljeni u naučno-istraživačkim projekatima.²⁹ Bile su to godine kada se ispisivala jedna nova *kulturna historija* Bosne i Hercegovine³⁰ koja sasvim izvjesno nije nastajala na marginama regionalnih i evropskih kulturnih tokova već im je, prvi put, pružala nove izazove kritičkog promišljanja. U tom su se ozračju formirala tada ključna imena bosanskohercegovačke kritike i teorije, kako iz oblasti estetike, tako i iz književne teorije, književne historije i književne i pozorišne kritike.³¹ Većina njih objavljivali su tih godina radove u značajnim časopisima za književnu i umjetničku kritiku i društvena pitanja koji su izlazili u Bosni i Hercegovini, a koji su bili utjecajni u širim intelektualnim krugovima bivše Jugoslavije. Riječ je, ponajprije, o sljedećim časopisima koji su izlazili u Sarajevu: *Lica* koja su se pojavila u formi revije za društvena pitanja, kulturu i umjetnost omladine 1966. godine, a nakon nekoliko godina izlaza prerasla su u časopis; *Odjek* koji je počeo izlaziti 1947. godine, ali koji je upravo u drugoj polovici šezdesetih godina postao zapaženo glasilo u jugoslavenskim okvirima kroz interes za ona pitanja kulture

28 Podsjetimo i na činjenicu da roman Hamze Hume *Grozdanin kikat* 1962. godine doživljava svoje drugo izdanje na njemačkom jeziku, a iste je godine Andrićeva *Travnička hronika* proglašena najčitanijom stranom knjigom u Austriji.

29 Tako je 1970. godine u Sarajevu održan *Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine* (Vidjeti: *Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1971), a u maju 1976. godine naučni skup ANUBiH pod nazivom *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja* (Vidjeti: *Književnost BiH u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, ANUBiH, posebna izdanja, knjiga XXXV, Sarajevo, 1977).

30 Krajem sedamdesetih godina vođene su i rasprave o redefiniranju koncepta studija historije Bosne i Hercegovine i o potrebi uvođenja posebnog predmeta pod tim nazivom, vidjeti: Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 562 i dalje.

31 Spomenimo, između ostalih, imena: Ivana Fochta, Abdulaha Šarčevića, Kasima Prohića, Elija Fincija, Zdenka Lešića, Tvrtka Kulenovića, Midhata Begića, Ivana Fogla, Huseina Tahmišića, Salke Nazečića, Midhata Šamića, Muhsina Rizvića, Hanife Kapidžić-Osmanagić, Josipa Lešića, Nikole Kovača, Muniba Maglajlića, Jasmine Musabegović, Sadudina Musabegovića, Enesa Durakovića i drugih. Detaljnije u: Juraj Martinović, *Poslijeratna bosanskohercegovačka kritika u kritičkim radovima*, ANUBiH, Sarajevo, 1977.

koja su svojim značenjem nadrastala lokalne i regionalne okvire; *Život* koji je pokrenut u Sarajevu 1952. godine kao dominantno časopis Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, orijentiran ka kritičkoj valorizaciji književnog stvaralaštva u BiH, a čiji su urednici bili neka od najuglednijih imena bosanskohercegovačke književnosti, poput Meše Selimovića (1959–1964), Maka Dizdara (1964–1971) i Alije Isakovića. U to vrijeme jedinstveni časopis za književnu i umjetničku kritiku bio je *Izraz* (1957) u kojem se, zahvaljujući djelovanju urednika Midhata Begića, promovirala nova vrsta kritike, s naglaskom na integralnom tumačenju književnih radova i njihovoj estetskoj autonomiji. *Izraz* je u to vrijeme bio jedini bosanskohercegovački časopis koji je sistematski objavljivao likovnu kritiku, a sve su bili izraženiji glasovi koji su ukazivali na nedostatak i neupućenost likovne kritike u Bosni i Hercegovini. Uz navedene sarajevske književne časopise vrijedno je ukazati i na značaj banjalučkog časopisa *Putevi* (od 1955) i mostarskog časopisa *Most* (od 1974).

Dramska, filmska i glazbena scena: od temeljnih institucija kulture do kritičkog promišljanja velikih priča

Sedma i osma decenija 20. stoljeća bile su važne i za uključivanje bosanskohercegovačkog dramskog stvaralaštva u modernije, evropske kazališne tokove. Šezdesete godine označile su u čitavoj Jugoslaviji vrijeme istraživanja u teatru. U Sarajevu je, već sredinom šeste decenije, na inicijativu Jurislava Korenića, osmišljen nov i alternativan koncept teatra te je 1955. godine otvoreno Malo pozorište, kasnije preimenovano u Kamerni teatar 55. Spomenuto pozorište potaknulo je osnutak Dramskog studija (1967), koji će kasnije prerasti u Odsjek za scenske umjetnosti i teatrologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (1972), a u okviru kojeg je kazališni život bio osvježen dinamičnijim vidovima scenskog izraza. Krug oko Kamernog teatra pokrenuo je i Festival male i eksperimentalne scene (MESS) 1960. godine, a on je pobudio osnivanje niza eksperimentalnih teataru u bivšoj Jugoslaviji. Bile su to godine prvih domaćih teatarskih inscenacija djela velikih evropskih pisaca poput Camusa, Millera, Sartrea, Becketta, Ionescoa, Williamsa, Geneta, Pirandella; jednom riječju uključivanja u tzv. evropsku "antidramu" s kraja četvrte i početka pete decenije 20. stoljeća, kao i vrijeme praižvedbi tekstova domaćih autora.³²

Upravo druga polovica 1950-ih i prva polovica 1960-ih godina i u Narodnom pozorištu u Sarajevu (u vrijeme kada je direktor drame od 1957. do 1961. godine bio književnik Meša Selimović) "prolaze u znaku 'popuštanja' krute ideološke stege u kulturnom pa i u pozorišnom životu, a prva i najočiglednija posljedica takvog 'omekšavanja' bilo je postepeno napuštanje

32 U sedmoj i osmoj deceniji u Malom pozorištu (Kamernom teatru) praižvedeni su tekstovi Mirka Kovača (*Osipate se polako, vaša visosti*, 1968), Seada Fetahagića (*Znam za jadac*, 1969), Safeta Plakala (*Vrh*, 1977), Alije Isakovića, Dževada Karahasana, Duška Trifunovića, Zlatka Topčića, Irfana Horozovića... Detaljnije u: Gordana Muzaferija, *Domaći tekst na sceni Kamernog teatra 55*, u: *Kamerni teatar 55*, str. 15-18.

socrealističke koncepcije drame i pozorišta.³³ Ključnu ulogu u tome imao je novi val obrazovanih pozorišnih kritičara³⁴ i mladih reditelja tako da je period od 1965. do 1975. bio nazivan periodom dramskog pluralizma sedamdesetih.³⁵

Šesta i sedma decenija u kazališnom životu Bosne i Hercegovine bile su i "zlatno doba" za Narodno pozorište u Mostaru, u vrijeme kada je tamošnji upravitelj bio Safet Čišić. U spomenutom pozorištu otvorena je u oktobru 1959. godine kamerna scena, nešto poput kazališnog laboratorija – Laboratorij 64 u kojem je premijerno izvedena *Obzirna bludnica* Jeana Paula Sartrea, u režiji Josipa Lešića. U istom periodu, kao alternativne mostarske kazališne grupe, djelovali su *Mostarski teatar mladih* (1974) i *Privremeno pozorište Mostar* (1978) uz stalne kazališne manifestacije *Dani teatra mladih* (1975) i *Mostarsko ljeto* (1979).³⁶ Sedamdesete i osamdesete godine bile su važne i u kazališnom životu Zenice i Tuzle, a upravo je u Tuzli bio pokrenut i časopis za pozorišnu kritiku, *Pozorište* (1959).³⁷ U istom su periodu kao stalne pozorišne manifestacije u Bosni i Hercegovini djelovali i Pozorišni susreti u Jajcu te susreti lutkarskih pozorišta u Brčkom.

Šezdesete i sedamdesete godine prošlog stoljeća označile su i snažan uspon bosanskohercegovačkog filma i muzičke scene. Godine 1960. osnovano je specijalizirano poduzeće za proizvodnju dokumentarnih i kratkometražnih filmova – Sutjeska-film, a već 1961. godine u Bosni i Hercegovini proizvedena su dvadeset i tri dokumentarna i kratkometražna filma koji su bili jezgro buduće "škole sarajevskog dokumentarnog filma".

Šezdesete godine bile su i u poeziji vrijeme stanovitog razračunavanja s nekada neupitnim *velikim pričama*: šezdesetosmaška, mlada generacija pjesnika otvoreno je, sadržajem, vezivala svoje djelovanje uz aktualnu društveno-političku stvarnost i približavala modernu bosanskohercegovačku poeziju evropskom kontekstu. Novi poetski tokovi suprotstavljali su se tzv. estradnoj, odnosno revolucionarnoj poeziji, a na formalnom planu sve se više težilo promišljanju i istraživanju jezičkih fenomena. Sarajevska pop i rock scena šezdesetih i sedamdesetih godina dala je izvođače i sastave koji će prvi u jugoslavenskim prostorima realizirati velike diskografske tiraže, poput Zdravka Čolića³⁸ i *Bijelog dugmeta* – prvog glazbenog sastava koji je najavio dominaciju LP ploče (zbog čijih je tiraža *Jugoton* morao uvesti dijamantnu

ploču) i prvom koji je izazvao burne polemike društveno-političkih struktura, a koje su ga uzdigle do statusa kulturnog i sociološkog fenomena. Uz gotovo apsolutnu dominaciju *Bijelog dugmeta* treba svakako spomenuti i sastave poput *Vatrenog poljupca*, *Divljih jagoda* i *Teške industrije* te nešto starije – *Kodekse* i *Čičke*³⁹, dvije sarajevske grupe iz sredine šezdesetih koje su pripremale novu, rock scenu i prethodile pojavi *Bijelog dugmeta*. Upravo će šezdesetih godina *Indexi*, kao pioniri rock'n'rolla na bosanskohercegovačkom tlu, formirati svoju najpoznatiju formaciju koja im je donijela status bosanskohercegovačke glazbene legende, a koja je najavljena 1966. godine. Prvi sastav *Indexa* formiran je 1962. godine, iz grupe *Eho 61* u kojoj je debitirao tada šesnaestogodišnji gitarist Željko Bebek, a u sretnom okruženju ostalih sarajevskih rock sastava kao što su to bili *Pauci*, *Plavi dijamanti* i *Lutalice*. Kraj sedamdesetih godina obilježile su i jasnije izraženi socijalni i politički tonovi na bosanskohercegovačkoj rock sceni – poput Bregovićeva albuma *Doživjeti stotu* ili pjesme Milića Vukašinića *Moj drug je otišlo van* koja govori o odlasku obrazovanih mladih ljudi u inozemstvo. Godine 1979. na II. programu Radio Sarajevo pokrenuta je emisija *Primus* (Priče i muzika subotom), u okviru koje je grupa mladića od maja 1981. do maja 1985. dobila svoj petnaestominutni blok pod nazivom *Top lista nadrealista*, a u kojoj su na duhovit način pratili i komentirali socijalno-političko stanje u tadašnjoj Jugoslaviji. Iz spomenutog jezgra razvio se krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina talas *novog primitivizma* (Elvis J. Kurtovich) i njegov predvođeni muzički sastav *Zabranjeno pušenje* (1980) koji je izuzetno vješto koristio *citrate* svjetske rock scene i sarajevske ulične tematike i žargona. U tom specifičnom hibridu *visoke* i *niske* umjetnosti koji je u bosanskohercegovačkim okvirima relativizirao (i ironizirao) visoke umjetničke standarde i uveo među široke mase slušatelja *dvostruko kodiranje*, monolitnost jugoslavenske priče otkrila je svoje prve ozbiljne pukotine i navijestila tenzije nerazriješenih unutrašnjopolitičkih prilika u sjeni represivnih političkih procesa i progona. Iza tek naoko benignih šala grupe mladića krio se snažan, subverzivan impuls koji se uveliko, u načinu svoje prezentacije, oslanjao na diskurs onih kojima je kritika bila upućena, a istovremeno je predstavljao začetke bosanskohercegovačke *underground* umjetničke scene.⁴⁰ Tako je jedan od ključnih perioda moderne bosanskohercegovačke kulturne historije u kratkom vremenu od dvadeset godina rezultirao osnivanjem temeljnih kulturnih institucija i projekata, ali i otvorio put ka kritičkom promišljanju *velikih priča* o neupitnim društvenim i političkim vrijednostima.

33 Tamara Sarajlić-Slavnić, *Središte promjena: 75 godina Drame Narodnog pozorišta u Sarajevu*, u: *Narodno pozorište u Sarajevu*, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti BiH, 1997, str. 17/18.

34 Vidjeti u: Luka Pavlović, *Pozorišne kronike I-III*, Svjetlost, Sarajevo, 1966; 1972; 1978.

35 *Isto*.

36 Vidjeti u: Salko Šarić, *Narodno pozorište u Mostaru*, Mostar, 1998.

37 O ovome detaljnije vidjeti u: Hasan Džafić, *Bosansko narodno pozorište Zenica*, Zenica, 2002. i Fatmir Alispahić, *Narodno pozorište Tuzla (1949–1999)*, Tuzla, 1999.

38 Koncertna turneja Zdravka Čolića pod indikativnim nazivom *Putujući zemljotres* 1978. godine završila je sa 700.000 prodanih primjeraka ploča i koncertnim spektaklom u Beogradu 5. septembra 1978. Navedeno prema: Petar Janjatović, *Ex-Yu ilustrovana rock enciklopedija 1960–2000*, Prometej, Novi Sad, 2001, str. 48.

39 U *Kodeksima* prvi put zajedno su zasvirali Željko Bebek (1945) i Goran Bregović (1950) i to Bebek kao gitarist i pjevač (uz Ismetu Dervoz), a Bregović kao basist. *Čički* su bili utemeljeni 1965. godine i poznati su po Guinnessovom rekordu u neprekinutom sviranju (26 sati za novu 1970. godinu kada su odsvirali 500 pjesama), a u sastavu ove grupe bili su: Milić Vukašinić, Zoran Redžić, Ranko Rihtman, Dragan Danilović i Mahmut Paša Ferović. Citirano prema: Siniša Škarica, *Kad je rock bio mlad, priča s istočne strane, 1956–1970*, V.B.Z., Zagreb, 2005 str. 152.

40 Vidjeti esej Nermin Kurspahić, *Novi primitivizam* u UGBiH u Sarajevu, u: *Likovna kazivanja, eseji, Svjetlost*, Sarajevo, 2001, str. 73–79.

Summary

CULTURE OF REMEMBERING AND CRITIQUE OF THE TRADITION OF MODERNITY: SIGNIFICANCE OF SEVENTH AND EIGHT DECADE OF THE 20TH CENTURY IN THE CULTURAL HISTORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Aida Abadzic Hodzic, PhD

The opus of art and literature created in BiH during sixties and seventies of the 20th century was marked by particular concern for the relation between tradition and contemporary, thus literary and artistic trends in Bosnia and Herzegovina became an integral part of then contemporary European historiography. Concern for its cultural heritage resulted in boost in publishing activity, initiation of some of the major cultural institutions and editions, revival and launching of a significant number of magazines and publication in the field of literature and arts including motion picture and organization of numerous research projects and symposiums. Those were the years when a new cultural history of Bosnia and Herzegovina was emerging, not on the margins of regional and European cultural trends but representing a new challenge for the chritiqual appreciation.

الموجز

ثقافة التذکر والفحص النقدي لتراث التحديث
أهمية العقدين السابع والثامن من القرن العشرين في التاريخ الثقافي لبوسنة والهرسك

عايدة أباجيتش خوجيتش

تميز العقدان السادس والسابع من القرن العشرين في أعمال الأدباء والفنانين التشكيليين وخاصة الرسامين. بالاهتمام والتركيز على الفحص المركب للعلاقة بين التراثي والعصري. بحيث أصبحت التحركات الأدبية والفنية التشكيلية في البوسنة والهرسك جزءاً مكوّناً لعلم التاريخ الأوربي المعاصر آنذاك. وقد أنتج الاهتمام بالتراث الثقافي الذاتي في القرنين السابع والثامن من القرن العشرين في البوسنة والهرسك. نشاطات متميزة في النشر والمعارض. وتأسيساً لعدد من المؤسسات والنشر الثقافية الأساسية. وإحياء وإطلاقاً لعدد كبير من المجالات التخصصية في مجالات الفن التشكيلي والأدب والفيلم. وتنظيم مشاريع وندوات البحث العلمي. كانت تلك سنوات اختبر فيها تاريخ ثقافي جديد لبوسنة والهرسك. والذي من المؤكد لم ينشأ على هوامش التيارات الثقافية الإقليمية والأوروبية. بل قدم لتلك التيارات. ولأول مرة. تحديات جديدة من التفكير النقدي